

Тема 4

Економічна система суспільства

План

- 4.1. Загальна характеристика економічних систем сучасного світу.
- 4.2. Адміністративно-командна система та її характеристика.
- 4.3. Ринкова економічна система. Її ознаки, механізм функціонування.

4.1. Загальна характеристика економічних систем сучасного світу.

Економіка будь-якої країни світу функціонує як багатовимірна система, яка складається з низки різних взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів. В економічній літературі наявні різні підходи до визначення суті економічної системи та її класифікації. Зокрема, згідно з позицією Б. Гаврилишина економічна система визначається цінностями того чи іншого суспільства і його політичним правлінням. За думкою американського економіста П. Самуельсона визначає будь-яку економічну систему в залежності від способу вирішення основних фундаментальних питань: «Що?», «Як?» і «Для кого виробляти?».

Інші економісти впевнені, що економічна система визначається продуктивними силами, виробничими відносинами та їх взаємодією. Характер виробничих відносин визначається рівнем розвитку продуктивних сил. За рівнем розвитку продуктивних сил виділяють:

- доіндустріальне суспільство (до приходу промислової революції в період з 1750 – 1850 рр., коли не було машин і масового виробництва);
- індустріальне суспільство (використання технологій та машин для масового виробництва; основна маса населення зайнята на заводах і фабриках, – в індустрії);
- постіндустріальне суспільство (перевага інноваційного сектору в економіці, пріоритет надається сфері послуг аніж виробництву товарів).

За панівною формою власності, згідно з цим підходом розрізняють такі способи виробництва:

- первіснообщинний (панування мисливства та збиральництва);
- рабовласницький (перша класова суспільно-економічна формація, оснований на експлуатації праці рабів та приватній власності на засоби виробництва, коли об'єктом привласнення є робітник);
- феодальний (суспільний лад, коли землевласник дає залежним селянам землю в обмін на їхню працю. Феодалізм існував з X по XIII століття);

Кріпацтво, кріпосне право, кріпаччина, панщина – це правова система при феодализмі, яка встановлювала залежність селянина від феодала й неповну власність феодала на селянина. Феодал мав право на працю та майно селянина, відчужування його як з землею, так і без неї, обмеженні дієздатності (селянин не мав права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати у суді тощо). Один із видів рабовласництва. 19 лютого 1861 року імператор Росії Олександр II підписав Маніфест про скасування кріпацтва.

- капіталістичний (суспільний лад у XV – XIII ст., заснований на максимізації прибутку (капіталу), приватній власності на засоби виробництва, ефективності використання ресурсів, господарська діяльність здійснюється за допомогою ринків та системі цін, продукт належить власнику засобів виробництва);

- соціалістичний (політика економічного перерозподілу національного продукту, спрямована на соціальний захист найслабших верств населення, підтримка бідних за рахунок багатих).

Економічна система – це форма організації національної економіки, яка ґрунтується на відповідній формі власності, характеризується специфічною метою виробництва та його управлінням.

Економічна система являє собою певним чином впорядковану систему взаємозв'язків між виробником та споживачем суспільних благ. Вона інтегрує сукупність інститутів та механізмів, що регулюють економічні процеси в країні та регулюють її розвиток.

Будь-яка економічна система має певний цикл свого існування:

- становлення (висхідний розвиток нової системи);
- зрілість (найповніший розвиток усіх потенційних можливостей економічної системи);
- занепад старої системи і зародження елементів нової.

Економічна система має такі основні ознаки:

- панівна форма власності;
- мотиви господарської діяльності, спосіб управління нею;
- характер розподілу виробленої продукції.

Власність – це економічна категорія, яка відображає відносини між людьми з приводу володіння, розпорядження і користування об'єктами власності. Відносини власності виражаються через суб'єкти і об'єкти власності.

Суб'єкт власності – це персоніфіковані носії відносин власності. Основні суб'єкти власності: фізичні особи (окремі індивідууми), юридичні особи (організації, підприємства, установи, об'єднання усіх організаційно-

правових форм), держава в особі органів державного і місцевого управління та самоврядування, об'єднання держав.

Об'єкти власності – це все, що можна привласнити чи відчужити. Відчуження – це позбавлення суб'єкта власності права на володіння, розпорядження і користування об'єктами власності. Об'єктами власності можуть бути засоби виробництва, нерухомість, особисте майно, природні ресурси, цінні папери, продукти духовно-інтелектуальної діяльності, культурні та історичні цінності, робоча сила тощо. Власність має юридичний аспект, який реалізується через право власності.

Розрізняють два типи власності:

- індивідуальна або приватна власність;
- колективна чи суспільна власність.

Приватна власність – це тип власності, коли виняткове право на володіння, користування та розпорядження об'єктом власності та отримання доходу належить приватній особі.

Суспільна (колективна) власність – це спільне привласнення засобів виробництва і його результатів. Існує у двох формах:

- державної (загальнодержавної і муніципальної), яка характеризується винятковим правом на управління і розпорядження власністю інститутів державної влади;

- колективної власності (включає акціонерна, корпоративна, кооперативна, партнерська власність, власність громадських організацій чи трудового колектива).

Змішана форма власності – це така, що виникає на основі поєднання різних форм власності.

Згідно з найпоширенішою класифікацією сучасних економічних систем виділяють такі їх основні форми:

- адміністративно-командна (соціалістична);
- ринкова економіка;
- традиційна економіка;
- перехідна економіка;
- змішана економіка.

4.2. Адміністративно-командна система та її характеристика.

Адміністративно-командна економічна система, яку ще називають соціалістична, виникла на основі теорії марксистсько-ленінська ідеології. Така система сформувалася в 20-х роках ХХ століття в СРСР та поширилася на всі країни соцтабору. Визначальні ознаки цієї системи:

- панівна (домінуюча) власність держави на землю, ресурси, фабрики та заводи, підприємства транспорту та зв'язку, банки, оптову та роздрібну торгівлю, об'єкти соціальної інфраструктури тощо;

- управлінські рішення щодо діяльності суб'єктів господарювання приймали партійні та державні органи. Розподіл природних ресурсів та продукції виробничого призначення між виробниками здійснювали не за допомогою ринкових механізмів, а чиновники;

- встановлення державних цін на товари та послуги (крім тих, які продавали на колгоспному ринку). В основі формування цін лежали галузеві витрати на вироблену продукцію;

- повний контроль держави за зовнішньоекономічною діяльністю;

- державне фінансування всієї соціальної сфери – освіти і науки, охорони здоров'я, культури, житлового будівництва тощо.

За адміністративно-командної економічної системи поглиблювались диспропорції між різними галузями економіки, регіонами, між попитом та пропозицією – на ринку панував дефіцит на одні товари та профіцит на інші. Державна форма власності унеможлиблювала конкуренцію, а підприємства не мали стимулу використовувати можливості науково-технічного прогресу. Зниження витрат та нарощення обсягів виробництва характеризувалось високою енерго- та матеріаломісткістю, низькою конкурентоспроможністю та мотивацією до праці. Життєвий рівень населення був низьким, його споживання не відповідало чинним нормам для того часу.

Отже, недостатня життєздатність адміністративно-командної системи спричинила економічну кризу та згодом і розпад СРСР.

Перехідна економічна система – це формування нових елементів та їх системоутворення, яке дає можливість зайняти панівне місце в ієрархії підсистем та системи як цілого. Ознаками перехідної економічної системи є такі:

- нестійкість;
- невизначеність;
- висока ризикованість;
- альтернативність (багатоваріантність) розвитку;
- виникнення і функціонування перехідних економічних форм;
- особливий характер суперечностей;
- ієрархічність перехідних економік.

В умовах перехідного періоду від адміністративно-командної до ринкової економіки необхідно виконати низку невідкладних завдань:

1) докорінно змінити відносини власності через роздержавлення та приватизацію, запровадження різних видів власності;

Роздержавлення – це обмеження втручання держави в економіку, відмова від прямого управління держави економікою.

Приватизація – це перехід у приватну власність значної частини державної.

2) сформувані ринкову інфраструктуру і сприяти поширенню товарно-грошових (ринкових) відносин;

3) лібералізувати ціни (вивільнити ціни з державного контролю);

4) демонополізувати економіку і створити конкурентне середовище;

5) здійснити структурну перебудову перебудувати економіки;

6) створити умови для фактичної реалізації особистої та економічної свободи на основі відповідної нормативно-правової бази;

7) реформувати соціальну політику;

8) здійснити стабілізацію грошово-кредитної системи;

9) забезпечити макроекономічну стабілізацію (мінімізація дефіциту державного бюджету, припинення надлишкової грошової емісії та пільгового кредитування).

4.3. Ринкова економічна система. Її ознаки, механізм функціонування.

Ринкова економічна система – це система економічних відносин, пов'язаних з обміном товарів та послуг на основі широкого використання різноманітних форм власності, товарно-грошових і фінансово-кредитних механізмів. Така система функціонує згідно з принципом «невидимої руки ринку», що означає бажання усіх учасників економічних відносин максимізувати економічну вигоду. Так через реалізацію приватних ідей досягається спільна суспільна мета – економічне процвітання.

Ознаками ринкової економічної системи є такі:

- панування приватної форми власності на ресурси і продукти виробництва;

- наявність великої кількості виробників і споживачів товарів і послуг;

- економічна та свобода підприємництва;

- мотивація до господарської діяльності (основний мотив – прибутковість);

- вільна конкуренція та вільне ціноутворення;

- автоматичне регулювання господарських відносин (мінімальне державне втручання в економічні процеси);

- мобільність ресурсів;

- поінформованість суб'єктів господарювання (доступ до інформації та досягнень науково-технічного прогресу);

- глобалізація економічний зв'язків.

За ринкової економічної системи завдяки наявності великої кількості продавців та покупців, а також свободи виробу при прийнятті ними економічних рішень створюється підґрунтя для конкуренції, яка, в свою чергу, є основною характеристикою ринкової економіки. Економічна свобода та конкуренція, властиві ринковій економіці, слугують основою вільного ціноутворення. Так кожний виробник, переслідуючи особисті інтереси (максимізація прибутку), задовольняє суспільні, виготовляючи тільки необхідні товари та послуги. Втручання держави в господарську діяльність за ринкової економічної системи є обмеженим – вона здійснює тільки:

- 1) макроекономічне регулювання;
- 2) нейтралізацію негативних аспектів ринкової економіки;
- 3) функції, які не можуть або не хочуть виконувати суб'єкти господарювання.

Отже, ключовим принципом функціонування ринкової економічної системи є принцип раціональності поведінки господарюючих суб'єктів, який проявляється в таких аспектах:

- прагнення максимізувати корисність;
- свобода підприємництва і вибору;
- принцип егоїстичного індивідуалізму (те, що вигідно індивіду, вигідно суспільству, а особиста зацікавленість – головний мотив господарської поведінки);
- конкуренція;
- обмеженість державного втручання в економіку.

Сучасна ринкова економічна система характеризується наявністю взаємопов'язаних ринків – товарів і послуг, виробничих ресурсів, фінансових ресурсів, науково-технічних розробок тощо.

Ринок – це місце взаємодії покупців (попиту) та продавців (пропозиції). де формуються ціни та визначаються обсяги реалізації товарів і послуг.

На ринку споживчих товарів і послуг домогосподарства купують необхідні для задоволення власних потреб товари і послуги. Ринок виробничих ресурсів об'єднує:

- ринок праці, де продавцями є населення працездатного віку, а покупцями приватні та державні підприємства та установи;
- ринок природних ресурсів;
- ринок засобів виробництва (машин, обладнання, комплектуючих). Ці ресурси продають фірми-виробники та посередники (дилери, брокери, дистриб'ютори).

Дилер – це оптовий посередник, що здійснює торгівельні операції від власного імені та за власний рахунок, купуючи товар за договором і набуваючи статусу власника після сплати поставки. Бувають ексклюзивними (має право на реалізацію товару в конкретному регіоні, де тільки він має право виступати єдиним представником) та авторизований (на умовах франшизи).

Агент – посередник між виробником та споживачем. Не є власниками товару. Їх обов'язки – це реклама, пошук клієнтів, проведення переговорів.

Брокер – це посередник при торгівельній угоді, задача якого звести контрагентів. Не є а ні власником, а ні розпорядником товару. Дохід – завчасно узгоджений відсоток вартості проданої продукції або фіксована сума за кожну продану одиницю товару.

Дистриб'ютор – це оптовий або роздрібний посередник, який здійснює торгівельні операції за власний рахунок від імені виробника.

На фінансових ринках продають грошові засоби та цінні папери – акції, облігації, векселі тощо.

Акція – це цінний папір, який засвідчує, право власника на визначену частку статутного (вкладеного) капіталу акціонерного товариства і надає йому право на участь в управлінні товариством та право на частину прибутку товариства (дивіденд). Бувають прості (рядові) та привілейовані або преференціальні (переважне право на отримання дивідендів, але обмежують права з управління акціонерним товариством).

Облігація – це цінний папір, що дає право його власникові одержати у визначений термін номінальну вартість облігації (повернути вкладені гроші) разом із процентом, встановленим під час продажу.

Вексель – це цінний папір, який засвідчує зобов'язання боржника (векселедавця) виплатити власникові одержаного векселя у визначений термін зазначену суму грошей.

Ефективне функціонування ринкової економіки можливе за наявності досконалої та стабільно функціонуючої ринкової інфраструктури. Ринкова інфраструктура об'єднує сукупність елементів, що забезпечують безперервне функціонування господарських зв'язків між суб'єктами ринкової економіки – підприємствами, установами та державою. Вона складається з дворівневої банківської системи, яка об'єднує Національний банк України, що здійснює емісію грошей та комерційні банки. Комерційні банки являють собою приватні установи, які акумулюють (приймають та зберігають) тимчасово вільні фінансові засоби підприємств, організацій і населення та надання їх у позику клієнтам під проценти. Вони можуть бути універсальними або спеціалізованими (ощадними, інвестиційними, іпотечними, інноваційними, зовнішньоторговельними тощо). Біржа – це постійно діючий регульований

ринок із фіксованим складом членів та строгими правилами функціонування. Розрізняють такі види бірж: товарні, фондові, праці (бюро з працевлаштування), валютні. До інфраструктури ринку зараховують також інвестиційні фонди (акумулюють кошти інвесторів для спільного інвестування в цінні папери), трастові та страхові компанії.

Таким чином, ринкова економіка порівняно із командно-адміністративною є гнучкішою та мобільнішою. Вона здатна адаптуватися до внутрішніх та зовнішніх умов функціонування.

Традиційна економіка характерна для слаборозвинених країн, в яких релігійні та національні цінності домінують над економічною вигодою. Власність на засоби виробництва, розподіл продуктів та доходів відповідають національним традиціям. Вона характеризується багатокладністю економіки, збереженням натурально-общинних форм господарювання (готова продукція застосовується для задоволення власних потреб), широким використанням ручної праці, бідністю населення.

Змішана економічна система ґрунтується на ринкових відносинах і передбачає використання елементів адміністративно-командної економічної системи. Характеристиками змішаної економічної системи є такі:

- 1) плюралізм форм власності (панівна – приватна, але існує і державна);
- 2) розвиток приватного підприємництва та формування державного сектору економіки;
- 3) наявність макроекономічного прогнозування;
- 4) розподіл національного доходу на основі формування державного бюджету;
- 5) соціальний захист населення, регулювання умов, оплати та ринку праці;
- 6) підтримка конкурентного середовища, запобігання монополізації економіки;
- 7) грошово-кредитне регулювання;
- 8) державне регулювання науково-технічного та інноваційного розвитку.

Отже, змішана економіка ґрунтується на гнучкому механізмі державного втручання у соціально-економічні процеси, спрямоване на підвищення ефективності суспільного виробництва, забезпечення безкризового розвитку, економічне зростання та покращення добробуту населення.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення терміну «економічна система». Перерахуйте її основні ознаки?
2. Наведіть характеристику основних форм економічних систем. Які ознаки їм притаманні?
3. Які типи суспільства виділяють за рівнем розвитку продуктивних сил?
4. Перерахуйте, які способи виробництва виділяють за панівною формою власності?
5. Розкрийте сутність поняття «власність». Що таке об'єкт та суб'єкт власності?
6. Які два типи власності виділяють в економічній літературі?
7. Надайте характеристику адміністративно-командній економічній системі. Чи можна її назвати досконалою?
8. Яку низку завдань необхідно виконати в умовах перехідного періоду від адміністративно-командної до ринкової економіки?
9. Наведіть характеристику ринкової економічної системи. Які механізми її функціонування?
10. Окресліть межі втручання держави в господарську діяльність за ринкової економічної системи.
11. Дайте визначення терміну «ринок». Охарактеризуйте ринок споживчих товарів та послуг.
12. Надайте характеристику ринку виробничих ресурсів.
13. Що таке фінансові ринки? Перерахуйте грошові засоби та цінні папери, які продають на фінансових ринках.
14. Охарактеризуйте основні цінні папери, що котуються на фінансовому ринку.
15. Розкрийте сутність змішаної економічної системи.

Тести

1. Оберіть правильне твердження.
 - а) В економічній літературі існує тільки єдиний вірний підхід до визначення суті економічної системи;
 - б) За панівною формою власності виділяють 4 способи виробництва;
 - в) Економічна система визначається цінностями того чи іншого суспільства і його політичним правлінням;
 - г) Власність має юридичний аспект, який реалізується через міжособистісні відносини.

2. В залежності від способу вирішення яких питань П. Самуельсон визначає економічну систему?

- а) «Який сенс існування організації?»;
- б) «Що?», «Як?» і «Для кого виробляти?»;
- в) «Який потенціал регіону?»;
- г) Всі відповіді вірні.

3. Що таке становлення економічної системи?

- а) висхідний розвиток нової системи;
- б) розвиток усіх потенційних можливостей економічної системи;
- в) занепад старої системи;
- г) зародження елементів нової системи.

4. Як називається категорія, яка відображає відносини між людьми з приводу володіння, розпорядження і користування об'єктами ?

- а) право;
- б) майно;
- в) власність;
- г) активи.

5. Які існують типи власності?

- а) індивідуальна та змішана;
- б) приватна та колективна;
- в) колективна та суспільна;
- г) державна та недержавна.

6. Тип власності, коли виняткове право на володіння, користування та розпорядження об'єктом власності та отримання доходу належить приватній особі:

- а) суспільна;
- б) державна;
- в) приватна;
- г) змішана.

7. Спільне привласнення засобів виробництва і його результатів має назву:

- а) суспільна (колективна) власність;
- б) державна власність;
- в) приватна власність;

г) індивідуальна власність.

8. Як називається форма власності, що виникає на основі поєднання різних форм власності?

- а) суспільна;
- б) державна;
- в) приватна;
- г) змішана.

9. Скільки форм економічних систем виділяють в науковій літературі?

- а) 1;
- б) 2;
- в) 3;
- г) 5.

10. Що з переліченого НЕ характеризує адміністративно-командну економічну систему?

- а) державна форма власності;
- б) суб'єкти господарювання самостійно регулюють свою діяльність;
- в) встановлення державних цін на товари та послуги;
- г) контроль держави за зовнішньоекономічною діяльністю.

11. Що таке суб'єкти власності?

- а) економічна категорія, яка відображає відносини між людьми з приводу володіння, розпорядження і користування об'єктами власності;
- б) персоніфіковані носії відносин власності;
- в) все, що можна привласнити чи відчужити;
- г) право на володіння, розпорядження і користування об'єктами власності.

12. Впорядкована система взаємозв'язків між виробником та споживачем суспільних благ має назву:

- а) ринок;
- б) виробництво;
- в) економічна система;
- г) монополія.

13. Панівна власність держави на землю, ресурси, фабрики та заводи, підприємства транспорту та зв'язку, банки, оптову та роздрібну торгівлю, об'єкти соціальної інфраструктури тощо притаманне:

- а) командно-адміністративній системі;
- б) перехідній системі;
- в) традиційній системі;
- г) ринковій системі.

14. Формування нових елементів та їх системоутворення, яке дає можливість зайняти панівне місце в ієрархії підсистем та системи як цілого – це:

- а) командно-адміністративна система;
- б) перехідна система;
- в) ринкова система;
- г) традиційна система.

15. Система економічних відносин, пов'язаних з обміном товарів та послуг на основі широкого використання різноманітних форм власності, товарно-грошових і фінансово-кредитних механізмів має назву:

- а) традиційна система;
- б) ринкова система;
- в) змішана система;
- г) перехідна система.

16. Економіка характерна для слаборозвинених країн, в яких релігійні та національні цінності домінують над економічною вигодою.

- а) командно-адміністративна система;
- б) традиційна система;
- в) ринкова система;
- г) традиційна система.

17. Що з переліченого НЕ є ознакою ринкової економічної системи?

- а) панування приватної форми власності на ресурси і продукти виробництва;
- б) наявність великої кількості виробників і споживачів товарів і послуг;
- в) економічна та свобода підприємництва;
- г) монополізація ринку.

18. Місце взаємодії покупців та продавців, де формуються ціни та визначаються обсяги реалізації товарів і послуг називається:

- а) ринок;
- б) біржа;
- в) інвестиційний фонд;
- г) Національний банк України.

19. Що з переліченого продається на фінансових ринках?

- а) фінансові кошти;
- б) товари та послуги;
- в) акції, облігації, векселі;
- г) електронні гроші.

20. Цінний папір, що засвідчує право власника на визначену частку статутного (вкладеного) капіталу акціонерного товариства?

- а) акція;
- б) облігація;
- в) вексель;
- г) кредитна картка.